

РОЗУМІННЯ ВЕРХОВЕНСТВА ПРАВА В СИСТЕМІ ЕКОЛОГІЧНОГО ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ

А. ГЕТЬМАН

*доктор юридичних наук, професор,
академік НАПрН України,
проректор з наукової роботи
Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого*

Верховенство права, принцип верховенства права, співвідношення верховенства права та верховенства закону — це явище юридичного позитивізму стало предметом наукових досліджень від Дня проголошення незалежності України та продовжує бути у центрі уваги представників академічної та університетської наукової громадськості сучасності. За цей час списано тисячі друкованих аркушів, побачили світ сотні найменувань тез доповідей і повідомлень, наукових статей, монографічних досліджень, проведені десятки науково-практичних конференцій, семінарів і круглих столів, відбулася низка інших наукових заходів з означеної нагальної проблеми — проблеми верховенства права. Натомість учені-правознавці продовжують наполягати на тому, що і на сьогодні її дослідження, без сумніву, належить до найважливіших завдань юридичної науки. На думку С. Погребняка, незважаючи на відносно велику кількість праць, присвячених верховенству права, його трактування і дотепер, на жаль, неоднозначне. Таке становище не є задовільним [1, 148].

Натомість С. Головатий, розглядаючи зміст принципу верховенства права як основоположного принципу новітньої системи українського права,

робить наголос на двох чинниках, які, власне, й зумовлюють потребу його дослідження, — практичний і теоретичний. За першим чинником — потреба й необхідність його практичного застосування у повсякденній професійній діяльності численного загалу українських правників (суддів, адвокатів, прокурорів, слідчих), державних службовців і політиків у зв'язку з тим, що на сьогодні він виступає як узаконений юридичний принцип новітньої системи українського права, а тому є обов'язковим до вжитку в ділянках нормотворчої, правоохоронної та правозастосовної діяльності. Принцип верховенства — це юридично обов'язкова норма сучасного українського правопорядку. Другий — теоретичний — чинник полягає у тому, щоб повністю спростувати низку тверджень і міркувань, які пропонують науковці на користь ідеї «верховенства закону», зіставляючи її з верховенством права. У цьому контексті насамперед слід зазначити, що структуру і юридичний зміст принципу верховенства права як принципу українського права неможливо осягнути і визначити, якщо в основу не покласти ті обов'язкові й засадничі елементи доктрини верховенства права, що є його сприйняття, розуміння і тлумачення [2, 1409–1415].

© А. Гетьман, 2017

Принцип верховенства права сформувався у XVII–XIX ст. в умовах європейського правового простору. Сам термін «верховенство права», за досить поширеною версією, увів у науковий обіг англійський учений і політичний діяч Дж. Гаррінгтон у 1656 р. [3, 67]. Але на думку сучасних науковців, ідея верховенства права виникла у Великій Британії не на рівному місці. Її витoki можна знайти як у загальноєвропейській політико-правовій традиції, так і в специфічній історії англійського права, а деякі елементи цієї концепції містяться ще у творах давньогрецьких і давньоримських мислителів та релігійних діячів і філософів доби Середньовіччя [1, 45].

Грунтуючись на зазначених історико-правових витоках, сучасні науковці по-різному і досить цікаво пропонують своє бачення змісту, класифікації характеристик, доктринального розуміння та інших ознак верховенства права. На думку О. Скрипнюка, верховенство права — це той основоположний принцип держави, без якого неможливе здійснення права та свобод [4, 139]. П. Рабінович під верховенством права розуміє визначальну роль права у відносинах між усіма учасниками суспільного життя, у життєдіяльності державних і недержавних організацій, соціальних спільностей, груп, об'єднань, усіх людей [5, 11]. М. Козюбра стверджує, що принцип верховенства права можна розкрити тільки за умови дотримання певних гносеологічних позицій, а саме: необхідно розрізняти право і закон; право слід розглядати як соціальний феномен, пов'язаний із такими категоріями, як справедливість, свобода, рівність, гуманізм; право має розглядатися у нерозривному взаємозв'язку з правами людини [6, 15–23]. На думку А. Селіванова, верховенство права (з погляду «західної юридичної традиції» — верховенство справедливості) — це верховенство захисту для всіх членів

суспільства від надмірностей державної влади, верховенство розсудливості та добросовісності [7, 16]. Як вважає О. Петришин, принцип верховенства права слід розглядати в широкому контексті — як принцип правової організації державної влади у суспільстві (верховенство права над державою), — а також у вузькому розумінні — як співвідношення однорідних категорій — права й закону в регулюванні суспільних відносин [8, 49]. Натомість С. Головатий піддає жорсткій критиці позицію авторів як «прямолинійно-механістичного» (В. Погорілко, П. Рабінович, А. Заєць, В. Семчик), так і «обмежувально-звужувального» сприйняття верховенства права (О. Скрипнюк, М. Козюбра, А. Колодій, В. Кравченко). При «прямолинійно-механістичному», на думку автора цієї точки зору, сприйняття верховенства права зазвичай робиться шляхом поєднання слів «верховенство» і «право» з очевидною метою: що слід розуміти під поняттям «право», аби дійти висновку стосовно того, що ж саме тут «верховенствує» і відносно чого (чи над чим) воно «верховенствує», якщо сприймати його таким, що перебуває на найвищому щаблі ієрархічного порядку. При «обмежувально-звужувальному» розумінні верховенство права зводиться до одного з низки елементів (принципів) і виступає як частка більш об'ємного поняття, яким тут виступає поняття «правна держава». Обидва ці підходи до розуміння і пояснення верховенства права, на думку С. Головатого, є хибними, а тому — неприйнятними [2, 1393].

Незважаючи на дискусію, яка панує на шпальтах юридичної наукової літератури, необхідно наголосити на тому, що величезний внесок у розвиток національних уявлень про поняття і зміст верховенства права, його значення для розвитку доктринальних положень юридичної науки з урахуванням досвіду зарубіжних демократичних

інституцій, розуміння верховенства права як основоположного принципу новітньої системи українського права та його бачення у системі української Конституції крізь призму класичної доктрини, питань реалізації принципу верховенства права насамперед внесли вчені — представники науки теорії права та держави, конституційного й адміністративного права, міжнародного права та деяких інших галузей права України [1; 4; 9–18]. На жаль, науковці екологічного, земельного та аграрного права, за невеликим винятком, залишилися поза межами переліку дослідників, що причетні до цієї надважливої проблематики. Проблеми верховенства права у регулюванні еколого-правових відносин приділяли увагу М. Орлов, О. Ткаченко та М. Пліш.

Таким чином, науковці, що займаються дослідженням еколого-правових проблем, зазвичай не повною мірою аналізують питання забезпечення верховенства права в доктрині суспільних відносин, що виникають у зв'язку з належністю природних ресурсів, їх використання, відтворення і захисту, охорони навколишнього природного середовища і забезпечення екологічної безпеки. Це викликає необхідність переорієнтації наукових досліджень, особливо тих, які стосуються підготовки та захисту дисертаційних досліджень, на пошуки прояву верховенства права крізь призму практичного застосування норм екологічного законодавства у повсякденному вимірі та механізмі реалізації правозастосовної діяльності у сфері екологічних суспільних відносин.

Принцип верховенства права в системі регулювання екологічних суспільних відносин знаходить своє втілення не лише в інституті екологічних прав людини та громадянина (право на безпеку для життя і здоров'я довкілля, право на отримання екологічної інформації, право на відшкодування завданої порушенням екологічного законодав-

ства шкоди, право на судовий захист тощо), а й інших інститутах екологічного права, як то: право власності на природні ресурси; право природокористування; правові засади управління природокористуванням та охороною довкілля; економіко-правовий механізм охорони навколишнього природного середовища та природокористування; юридична відповідальність за порушення екологічного законодавства; правове забезпечення екологічної безпеки; правовий режим екологічно вражених територій і зон надзвичайних екологічних ситуацій; правове регулювання поведінки із відходами; правові основи біологічного різноманіття; правові засади попередження зміни клімату; та ін.

Дослідження принципу верховенства права в окреслених інститутах потребує ґрунтовного аналізу науково-правничої літератури, законодавчих і нормативно-правових актів, судової практики та практики правоохоронної і правозастосовної діяльності, що, безперечно, не може бути проведено в межах запропонованої до уваги читачів наукової статті. Однак деякі питання доцільно окреслити і поставити на порядок денний для майбутніх обговорень та дискусій серед науковців, що вивчають проблеми екологічного права.

Верховенство права та право власності на природні ресурси

Чимало науковців-правників звертаються до аналізу еколого-правових норм, пов'язаних із регулюванням права власності на природні ресурси, розглядаючи цей інститут із позиції форм власності (державна, комунальна, приватна), об'єктного і суб'єктного складу (власність на окремі природні ресурси, юридичні або фізичні особи), чи то в аспекті конституційних унормувань (право власності Українського народу, держави, територіальних гро-

мад). Варто згадати фундаментальні дослідження із зазначених питань, що були проведені такими вченими, як В. Носік [19], В. Шеховцов [20], Н. Юрчишин [21], О. Бондар [22], В. Гуревський [23], О. Вовк [24], О. Настіна [25], Л. Заставська [26], І. Перчеклій [27] та ін.

Науково-теоретичний аналіз сформульованих у Конституції України імперативів дає змогу зробити висновок про те, що ст. 13 закріплює юридичну модель здійснення права власності на землю та інші природні ресурси Українського народу. Суть цієї моделі полягає у тому, що Український народ є самостійним суб'єктом права власності на відповідні об'єкти навколишнього природного середовища в межах території України, її континентального шельфу та виключної (морської) економічної зони.

Реалізація правомочностей Українського народу щодо володіння, користування і розпорядження природними ресурсами має забезпечуватися системою внутрішньодержавного публічного та приватного права, а також системою норм міжнародного права. Володіння природними ресурсами для Українського народу означає можливість у межах існуючих кордонів мати для життя і прогресивного розвитку свою територію та розташовані на поверхні і у надрах природні ресурси, повітряний простір, виключну (морську) економічну зону і континентальний шельф. Правомочність володіти природними ресурсами має абсолютний характер та є незмінною і постійною. Набуття у власність природних ресурсів суб'єктами приватного права не означає втрату для Українського народу правомочності володіння ними, оскільки право володіння народом і правомочність володіння окремої особи — це різні за економічним змістом і юридичною природою явища.

Важливим елементом у змісті права власності на природні ресурси Україн-

ського народу є правомочність користування, яка є похідною і певною мірою залежною від правомочності володіння ними. Юридична сутність правомочності щодо користування розкривається через економічну природу власності на природні ресурси. Згідно зі ст. 13 Конституції України народ України зобов'язаний користуватися землею та іншими природними ресурсами відповідно до закону, в якому мають визначатися загальні для всіх членів суспільства на території України вимоги і правила, а також організаційно-правові форми їх використання з метою забезпечення ефективності та раціональності при їх експлуатації.

Особливий зміст має також правомочність Українського народу щодо розпорядження землею та іншими природними ресурсами, що зумовлено об'єктивними і суб'єктивними факторами. Український народ є суб'єктом публічного і міжнародного права. Однак він не виступає безпосередньо суб'єктом права власності в цивільно-правових відносинах. Від імені народу права власника здійснюють органи державної влади та місцевого самоврядування.

Згідно зі ст. 13 Конституції України усі суб'єкти права власності рівні перед законом. Це означає, що реалізація права власності на землю та інші природні ресурси має здійснюватися відповідними суб'єктами без надання будь-яких переваг для того чи іншого суб'єкта. Конституційна рівність суб'єктів права власності на природні ресурси перед законом має усім особам забезпечувати можливість вільного доступу до набуття і реалізації прав на природні ресурси, застосування цивільно-правових угод, захисту прав та законних інтересів всіх власників і природокористувачів [28, 96–104].

Конституція України закріплює право кожного на власність, у тому числі власність на природні ресурси, як важливий атрибут правової держави та

громадянського суспільства. Це конституційне положення створює фундаментальне підґрунтя для його подальшого розвитку в екологічному законодавстві України. У Конституції України визнається непорушність права власності — ніхто не може бути протиправно позбавлений права власності. При цьому примусове відчуження об'єктів права приватної власності може бути застосоване лише як виняток із мотивів суспільної необхідності, на підставі і в порядку, встановлених законом, та за умови попереднього і повного відшкодування їх вартості. Саме з урахуванням наведених конституційних положень і визначення процедури їх реалізації стосовно землі як об'єкта права власності на природні ресурси в Україні діє Закон від 17 листопада 2009 р. «Про відчуження земельних ділянок, інших об'єктів нерухомого майна, що на них розміщені, які перебувають у приватній власності для суспільних потреб чи з мотивів суспільної необхідності».

Що стосується безоплатного вилучення (конфіскації) землі та інших природних ресурсів у власника, то ці дії можуть бути здійснені лише за рішенням або вироком суду чи іншого компетентного органу як санкція за вчинення правопорушення (злочину). Відповідно до п. «в» ст. 143 Земельного кодексу України примусове припинення прав на земельну ділянку здійснюється у судовому порядку у разі конфіскації земельної ділянки. Конфіскація є санкцією за вчинення злочину і застосовується виключно у випадках, спеціально передбачених Кримінальним кодексом України (далі — КК України), на підставі вироку суду. Стаття 59 КК України встановлює, що покарання у вигляді конфіскації майна (у тому числі земельних ділянок та інших природних ресурсів) полягає у примусовому безоплатному вилученні у власність держави всього або частини майна, яке є власністю засудженого. Конфіскація передба-

чена за тяжкі та особливо тяжкі корисливі злочини і може бути призначена лише у випадках, спеціально передбачених в Особливій частині Кодексу.

Положення про непорушність права власності, закріплене в Конституції України та деталізоване в екологічному законодавстві, повною мірою кореспондується із Європейською конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод (далі — Конвенція). Відповідно до ст. 1 Першого протоколу до Конвенції «кожна фізична та юридична особа має право мирно володіти своїм майном. Ніхто не може бути позбавлений свого майна інакше як в інтересах суспільства і на умовах, передбачених законом або загальними принципами міжнародного права...».

Підсумовуючи наведене та з урахуванням відповідних положень Конституції України, законодавчих і нормативно-правових актів екологічного спрямування, прояснення права в інституті права власності на природні ресурси повинен втілюватися у таких чинниках: право власності на природні ресурси Українського народу; наявність особливостей, які притаманні державній, комунальній, приватній власності на природні ресурси; рівність форм власності на природні ресурси; гарантії судового захисту права власності на природні ресурси; юридична об'єктивізація природного права на природні ресурси в загальнодоступне право власності на них громадян, що мешкають на відповідній території; непорушність права власності на природні ресурси; використання власності на природні ресурси у спосіб, безпечний для суспільства, держави та довкілля.

Верховенство права та право природокористування

Утвердження принципу верховенства права в інституті права природокористування чітко простежується з часів проголошення Україною своєї незалежності, у тому числі від імпер-

ського радянського природоресурсного законодавства, в якому панівною була концепція виключної державної власності на природні ресурси, а користування ними розглядалось як похідний елемент цього абсолютного права. Лише деякі українські вчені у своїх працях робили спроби розірвати замкнуте коло та розвіяти міф про безальтернативність існування права виключної державної власності на природні ресурси будь-яким іншим інститутам, пов'язаним із використанням природних ресурсів на праві користування, зокрема оренди, сервіту, концесії, емфітевзису, суперфіцію тощо. Одним із таких науковців був професор В. Мунтян, який у 1975 р. захистив у Харківському юридичному інституті (нині — Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого) дисертацію на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук з питань раціонального використання природних ресурсів та правових способів його регулювання [29]. Наукова праця іншого науковця — професора Б. Розовського була присвячена економіко-правовому аналізу нарахування шкоди у відносинах природокористування, стимулювання раціонального природокористування за допомогою норм трудового права та підвищення ефективності кримінальної відповідальності у сфері природокористування [30].

Серед наукових праць сучасної теорії екологічного права, присвячених інституту права природокористування, необхідно виокремити праці таких науковців: В. Комарницького [31], А. Соколової [32], О. Ткаченко [33], І. Вітовської [34], О. Черноус [35], О. Семенець [36], Я. Салміни [37], О. Шмигової [38], М. Черкашиної [39], Н. Кобецької [40] та ін.

У процесі взаємодії людини з навколишнім природним середовищем людина або безпосередньо бере з нього все необхідне для свого життя, або

переробляє і пристосовує природну сировину та її елементи до своїх потреб. Тобто відбувається процес використання природних ресурсів з метою забезпечення всього комплексу необхідних людині потреб, передусім таких, що пов'язані з забезпеченням її здорового фізичного та духовного життя, відпочинку, естетичного та культурного задоволення. До речі, «Екологічна енциклопедія» термін «природокористування» тлумачить таким чином: це використання природних ресурсів, яке складається з сукупності всіх форм експлуатації природно-ресурсного потенціалу і засобів його збереження та включає: видобування і переробку природних ресурсів, їх відновлення або відтворення, використання та охорону природних умов життєвого середовища, відновлення і раціональні зміни екологічного балансу природних систем, що виконують функції збереження природно-ресурсного потенціалу розвитку суспільства [41, 152].

У юридичній літературі пропонувалися різні класифікації видів природокористування [42, 138–139; 43, 82–82]. Зокрема, виокремлюються природні умови існування людини (споживання повітря, опромінення сонцем, отримання морального задоволення та естетична насолода від спілкування з довкіллям чи його окремими об'єктами). У цьому випадку відсутні суспільні відносини, які можуть бути предметом правового регулювання відповідної галузі права. Сам процес фактичного використання природних ресурсів не регламентується екологічним законодавством.

Наступний вид — загальнодоступне користування природними ресурсами. Цим поняттям охоплюються випадки, коли експлуатація об'єктів довкілля не чинить і практично не може чинити будь-якого впливу на їх стан. В екологічному законодавстві цей вид позначається як загальне користування і таке, що не впливає на стан навко-

лишнього природного середовища та здійснюється для задоволення життєво необхідних потреб людини (естетичних, оздоровчих, рекреаційних тощо). Так, наприклад, загальне водокористування здійснюється громадянами для задоволення їхніх потреб (купівля, плавання на човнах, любительське і спортивне рибальство, водопій тварин, забір води з водних об'єктів без застосування споруд або технічних пристроїв та з криниць). У порядку загального лісокористування громадяни мають право вільно перебувати в лісах, безкоштовно, без видачі спеціального дозволу збирати для власного споживання дикорослі трав'яні рослини, квіти, ягоди, горіхи, інші плоди, гриби тощо, крім випадків, передбачених чинним законодавством. Громадянам гарантується право безоплатного загального використання об'єктів тваринного світу для задоволення життєво необхідних потреб. Воно здійснюється без вилучення об'єктів тваринного світу з природного середовища (за винятком любительського і спортивного рибальства у водних об'єктах загального користування у межах, встановлених законодавством, обсягів безоплатного вилову).

Ще одним видом природокористування є загально урегульоване, яке в екологічному законодавстві позначається як спеціальне природокористування. Воно пов'язане з певним впливом на стан природних об'єктів, ресурсів і комплексів, що вимагає детальної правової регламентації самого процесу користування, підстав та порядку його користування, виникнення, змін і припинення.

Таким чином, в екологічному законодавстві та теорії екологічного права розрізняють загальне і спеціальне природокористування. Загальне природокористування характеризується загальнодоступністю, спрямованістю на задоволення потреб людини, безоплатністю, відсутністю дозволів на

експлуатацію природних ресурсів і незаподіянням шкоди навколишньому природному середовищу. Натомість спеціальне природокористування характеризується такими ознаками: обумовлене специфікою окремих видів діяльності щодо видобутку, експлуатації, споживання природних ресурсів, які вимагають установаження щодо кожного з них спеціальних вимог і правил; спеціальна правосуб'єктність осіб, які можуть отримувати природні ресурси у відокремлене постійне або тимчасове користування; спеціальні процедури набуття права на природокористування та отримання відповідних, передбачених законодавством, документів (державних актів, дозволів, квитків, карток тощо), які посвідчують таке право та зареєстровані у встановленому порядку; справляння зборів (рентної плати) користувачами природних ресурсів за спеціальне природокористування [31, 44–45].

Принцип верховенства права в інституті права природокористування проявляється у таких чинниках: кожен громадянин має право користуватися природними об'єктами відповідно до закону (ч. 2 ст. 13 Конституції України); кожна людина має природне право на здійснення загального використання природних ресурсів для задоволення її життєво необхідних потреб у межах свого перебування; право загального природокористування виникає виключно на підставі особистого волевиявлення та гарантується державою низкою організаційно-правових, економічних, соціальних, культурно-виховних, освітніх заходів без будь-яких обмежень (ч. 2 ст. 24 Конституції України); загальне природокористування повинно мати забезпечений Конституцією України пріоритет перед спеціальним природокористуванням; на відміну від загального, спеціальне природокористування має чітку диференційованість за об'єктами правового регулювання; єдність і взаємозв'язок навколишнього

природного середовища зумовлює комплексний характер спеціального природокористування; набуття права спеціального природокористування формалізоване та здійснюється в межах певних юридичних процедур, що забезпечує його легітимність; припинення спеціального природокористування відбувається за умовами, що передбачені екологічним законодавством; багатоманітність суб'єктів спеціального природокористування.

Верховенство права та екологічна безпека

Наріжним каменем правового регулювання екологічної безпеки є верховенство права, яке пронизує цей інститут від визначення її поняття у Законі України «Про охорону навколишнього природного середовища» і до законодавчого забезпечення екологічної безпеки в різних сферах суспільно-господарської діяльності. Це все базується на засадах, передбачених ст. 16 Конституції України, де забезпечення екологічної безпеки і підтримання екологічної рівноваги на території України, подолання наслідків Чорнобильської катастрофи — катастрофи планетарного масштабу, збереження генофонду Українського народу розглядається як обов'язок держави.

Принцип верховенства права в зазначеному інституті знайшло своє першоджерельне відображення у Декларації про державний суверенітет України від 16 липня 1990 р., де було виділено окремий розділ — «Екологічна безпека». У ньому зазначалося, що Україна дбає про екологічну безпеку громадян, про генофонд народу, його молоде покоління, а також має право заборонити будівництво та припинити функціонування будь-яких підприємств, установ, організацій та інших об'єктів, які спричиняють загрозу екологічній безпеці. Таким чином, саме в Декларації вперше було передбачено обов'язок Української держави щодо

забезпечення екологічної безпеки та збереження генофонду народу України як втілення верховенства права в цей ланцюжок суспільних відносин.

Концепція (основи державної політики) національної безпеки України, яка була затверджена Постановою Верховної Ради України від 16 січня 1997 р., розглядає екологічну сферу як складову національної безпеки України та виокремлює такі основні напрями її функціонування: впровадження і контроль за додержанням науково обґрунтованих нормативів природокористування та охорони довкілля; контроль за станом навколишнього природного середовища, виявлення та усунення загроз для здоров'я населення, своєчасне попередження громадян України у разі небезпеки; зниження антропогенних навантажень, ліквідація наслідків шкідливого впливу людської діяльності на природне середовище; впровадження у виробництво екологічно безпечних технологій; недопущення неконтрольованого ввезення в Україну екологічно небезпечних технологій, речовин і матеріалів.

Подальший розвиток правового забезпечення екологічної безпеки знайшов своє відображення у Постанові Верховної Ради України від 5 березня 1998 р. «Основні напрями державної політики України у галузі охорони довкілля, використання природних ресурсів та забезпечення екологічної безпеки», в якій вирішенню проблем техногенно-екологічної безпеки було присвячено спеціальний розділ — «Стратегія і тактика гармонійного розвитку виробничого та природоресурсного потенціалу».

До об'єктів екологічної безпеки традиційно відносять: людину, її життя і здоров'я; власність; суспільство з його матеріальними і духовними цінностями; державу, функціонування якої покликано забезпечувати нормальні

умови для життєдіяльності громадян [44, 116–117].

Дослідження проблем правового забезпечення екологічної безпеки здійснювали такі відомі українські науковці, як В. Андрейцев [45], Г. Балюк, А. Бобкова, В. Зуєв, Р. Кірін, Т. Коваленко, Т. Ковальчук, М. Краснова, П. Кулинич, Н. Малишева [46], М. Шульга, В. Бредіхіна, Т. Григор'єва, М. Черкашина [47]. Окрім того, спеціальні питання правового регулювання екологічної безпеки знайшли своє відображення у дисертаційних дослідженнях Т. Ковальчук [48], М. Фролова [49], Л. Бондаря [50], О. Хіміч [51], С. Романко [52], Ю. Власенко [53], О. Москаленка [54], О. Шомпол [55] та ін.

Науковці у своїх дослідженнях одностайні в тому, що нині виникло нове коло суспільних відносин, у процесі яких необхідно: визначити перелік екологічно небезпечних видів діяльності та екологічно небезпечних об'єктів; встановити комплекс вимог та обов'язків щодо забезпечення екологічної безпеки у процесі здійснення відповідних видів діяльності й регульованої експлуатації джерел підвищеної екологічної безпеки; виявити екологічно небезпечні території (зони) за місцем розміщення екологічно шкідливих об'єктів, здійснюваної екологічно небезпечної діяльності або внаслідок накопичення понад встановлені нормативи високотоксичних, шкідливих речовин, їх сполук та сумішей; закріпити систему вимог, норм і нормативів екологічної безпеки; забезпечити їх дотримання державою, а також фізичними та юридичними особами, які здійснюють екологічно небезпечні види діяльності та експлуатують аналогічні об'єкти; забезпечити ліцензування екологічно небезпечних видів діяльності або експлуатації таких об'єктів та ін.

На думку В. Андрейцева, з огляду на виникнення таких відносин, норми

права наповнюються відповідними моделями, механізмами, способами врегулювання і гарантування безпечного поведіння з потенційно небезпечними видами діяльності, об'єктами і джерелами. Вимоги щодо забезпечення екологічної безпеки стають загальними для суб'єктів, що здійснюють різні екологічно небезпечні види діяльності, або тих, які використовують такі об'єкти.

Отже, закономірно зумовлюється і комплексне правове регулювання цих правовідносин незалежно від джерел походження екологічної небезпеки. Вирішити такі завдання можливо в межах екологічного законодавства шляхом розроблення і прийняття комплексного нормативного акта щодо забезпечення екологічної безпеки здійснюваної людської діяльності, включаючи формування механізмів їх запобігання та подолання наслідків прояву стихійних сил природи, техногенних аварій і катастроф [45, 21–22]. Пропонується, щоб ці та інші питання були конкретизовані у спеціальному законодавчому акті — законі України про екологічну (природно-техногенну) безпеку [45, 117].

Підсумовуючи наведене, необхідно зазначити, що верховенство права в інституті екологічної безпеки знаходить своє втілення крізь призму передбачених Конституцією України основоположних приписів екологічної безпеки та розроблених на її засадах законах України як то: забезпечення екологічної безпеки — обов'язок Української держави (ст. 16); виключно законами України визначаються правові засади екологічної безпеки (пункти 5, 17 ч. 1 ст. 92) та правовий режим надзвичайного стану, зон надзвичайної екологічної ситуації (п. 19 ч. 1 ст. 92). Ці конституційні положення віддзеркалені у низці законів України, присвячених регулюванню відповідних суспільних відносин, що виникають у тій чи іншій сферах забезпечення екологічної безпеки.

Верховенство права та еколого-правове регулювання й охорона клімату

Національне екологічне законодавство довгий час не переймалося проблемами правового регулювання та охорони клімату. Осторонь від цього питання залишалися й наукові дослідження, що були присвячені правовим проблемам екологічних суспільних відносин. Тектонічні зміни в цьому питанні відбулися після прийняття Рамкової конвенції Організації Об'єднаних Націй (далі — ООН) про зміну клімату від 9 травня 1992 р. (далі — Рамкова конвенція) та Кіотського протоколу до неї від 11 грудня 1997 р. Рамкова конвенція була підписана від імені України 11 червня 1992 р., ратифікована Законом України від 29 жовтня 1996 р. та набрала чинності для України 11 серпня 1997 р. [56].

Мета Рамкової конвенції та усіх пов'язаних із нею правових документів полягає у тому, щоб досягти у виконанні її відповідних положень стабілізації концентрацій парникових газів в атмосфері на такому рівні, який не допускає небезпечного антропогенного впливу на кліматичну систему. Такий рівень має бути досягнутий у строки, необхідні для природної адаптації екосистем до зміни клімату, що дасть можливість не ставити під загрозу виробництво продовольства і сприятиме забезпеченню подальшого економічного розвитку на стійкій основі (ст. 2 Рамкової конвенції).

Серед принципів, якими керуються сторони у своїй діяльності щодо досягнення мети Рамкової конвенції, виокремлюють: захист кліматичної системи на благо нинішнього і майбутніх поколінь людства на основі справедливості; вжиття попереджувальних заходів з метою прогнозування, запобігання або зведення до мінімуму причин зміни клімату і пом'якшення його негативних наслідків; політика і заходи в галузі захисту кліматичної системи

від антропогенних змін мають відповідати конкретним умовам кожної зі сторін і бути інтегрованими в національні програми розвитку; співробітництво з метою встановлення сприятливої і відкритої міжнародної економічної системи.

Прийняття Рамкової конвенції та Кіотського протоколу до неї стало потужним поштовхом для проведення наукових досліджень і появи внаслідок цього низки публікацій. Однією з перших стала стаття В. Комарницького «Україна в міжнародно-правовому співробітництві з питань зміни клімату», яка вийшла друком у 2005 р. [57, 16–21]. На думку автора, Кіотський протокол охопив різноманітні тенденції, спрямовані на глобалізацію у вирішення проблем економіки й екології, що є складовою сталого розвитку, тобто гармонійного економічного, екологічного та соціального розвитку суспільства. Окрім того, приєднання України до Кіотського протоколу вимагало виконання на національному рівні відповідних зобов'язань: створення національної системи для оцінки антропогенних викидів із джерел та абсорбції поглиначами всіх парникових газів; створення і супроводження національного реєстру врахування встановленої кількості викидів парникових газів; забезпечення участі громадськості у прийнятті рішень щодо питань зміни клімату [57, 20–21].

У подальшому проблемам правового регулювання та охорони зміни клімату була присвячена ціла низка наукових праць, авторами яких є: А. Гетьман та В. Лозо [58], С. Кузнєцова [59; 60], О. Мірошніченко [61], О. Сурилова [62]. Спеціальне дисертаційне дослідження питань клімату як об'єкта еколого-правової охорони в Україні було проведено К. Прохоренко [63].

У юридичній літературі поняття клімату (в еколого-правовому аспекті) розглядається як цілісна сукупність (система) природних умов і процесів,

що полягають у безперервній взаємодії, обміні і розподілі енергії між природними об'єктами та підлягають правовій охороні як умови, джерела та ознаки безпечного, стабільного і якісного навколишнього природного середовища — інтегрованого об'єкта екологічного права [64, 105], або ж як об'єкт природного походження, який характеризується станом кліматичної системи (атмосфери, гідросфери, біосфери та геосфери у їх взаємозв'язку і взаємодії), визнаний нормами міжнародного екологічного права як об'єкт, на який здійснюється небезпечний антропогенний вплив у формі юридично визначених видів діяльності, пов'язаних зі здійсненням викидів парникових газів та потребує вжиття спеціальних міжнародних і державно-правових заходів, спрямованих на стабілізацію концентрацій парникових газів в атмосфері на такому рівні, за якого не допускається порушення рівноваги кліматичної системи, а також погіршення у зв'язку з цим якості та безпечності навколишнього природного середовища [64, 3].

Також у юридичній літературі дещо скептично ставляться до законодавчої та нормативно-правової бази, що регулює охорону клімату в державі, вважаючи її малодослідженою. Зокрема, на думку С. Кузнєцової, наявна нормативна база України не є достатньою та потребує значного вдосконалення, особливо врегулювання питань зміни клімату на рівні законів. Як вважає науковець, необхідно прийняти стратегічні документи з питань глобальних змін клімату та їх впливу на навколишнє природне середовище, економіку і людину, які визначають політику держави в цій сфері на найближчі роки (політичні програми, державні стратегії розвитку промисловості, енергетики, транспорту, житлово-комунального господарства, сільського господарства, поводження з відходами, землекорис-

тування і лісового господарства та інших галузей економіки) [60, 303].

Водночас, з урахуванням останніх тенденцій міжнародного та національного правового регулювання й охорони клімату, необхідно з оновлених позицій поглянути на кліматичну проблему. Передусім йдеться про сесію ООН, яка проходила з 30 листопада по 11 грудня 2015 р., та на якій була прийнята Паризька угода до Рамкової конвенції (далі — Угода). Угода ратифікована Законом України від 14 липня 2016 р.

Угода, посилюючи реалізацію Рамкової конвенції, у тому числі її мети, спрямована на зміцнення глобального реагування на загрозу зміни клімату в контексті сталого розвитку та зусиль із викорінення бідності, зокрема шляхом: стримання зростання глобальної середньої температури значно нижче передбачених у ній показників, визнаючи, що це суттєво знизить ризики та наслідки зміни клімату; підвищення здатності адаптування до несприятливих наслідків зміни клімату, а також сприяння опірності до зміни клімату та низьковуглецевому розвитку таким чином, щоб не ставити під загрозу виробництво продовольства; забезпечення узгодженості фінансових потоків із напрямом низьковуглецевого та опірного до зміни клімату розвитку (ст. 2 Угоди). У частині 2 ст. 5 Угоди передбачено, що Сторонам рекомендується вживати дії щодо реалізації та підтримки, у тому числі шляхом виплат відповідно до отриманих результатів, існуючої системи, як викладено у відповідних керівних принципах та рішеннях, вже прийнятих у межах Рамкової конвенції, для: стратегічних підходів і позитивних стимулів стосовно діяльності, пов'язаної зі скороченням викидів у результаті вирубки й деградації лісів, а також із роллю збереження недоторканості лісів, сталого управління лісами та збільшення накопичення вуглецю в лісах у країнах, що розвиваються; альтернативних стратегічних

підходів, таких, що поєднують спільні підходи з пом'якшення наслідків зміни клімату та адаптації до неї інтегровано-го й сталого управління лісами, підтверджуючи важливість стимулювання, у разі необхідності, інших, не вуглецевих вигід, пов'язаних із такими підходами.

Підтвердженням взятих Україною на себе зобов'язань із виконання Рамкової конвенції стала схвалена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 7 грудня 2016 р. Концепція реалізації державної політики у сфері зміни клімату на період до 2030 р. (далі – Концепція) [65].

Метою Концепції є вдосконалення державної політики у сфері зміни клімату для досягнення сталого розвитку держави, створення правових та інституційних передумов для забезпечення поступового переходу до низьковуглецевого розвитку за умови економічної, енергетичної та екологічної безпеки і підвищення добробуту громадян.

У Концепції зазначається, що невідкладність вирішення проблем у сфері зміни клімату зумовлена: необхідністю удосконалення законодавчої бази у цій сфері; недостатньо чітким розподілом функцій, низьким рівнем координації дій та інституційної спроможності органів державної влади щодо планування і проведення дій у зазначеній сфері; неузгодженістю політики у сфері зміни клімату із законодавчими та іншими нормативно-правовими актами в інших соціально-економічних сферах; відсутністю системного підходу до створення наукового підґрунтя діяльності у сфері зміни клімату; недостатньою обізнаністю громадянського суспільства та органів державної влади з усіма аспектами проблеми зміни клімату та низьковуглецевого розвитку держави.

Основними напрямками реалізації Концепції є: зміцнення інституційної спроможності щодо формування і забезпечення реалізації державної

політики у сфері зміни клімату; запобігання зміни клімату через скорочення антропогенних викидів і збільшення абсорбції парникових газів та забезпечення поступового переходу до низьковуглецевого розвитку держави; адаптація до зміни клімату, підвищення опірності та зниження ризиків, пов'язаних зі зміною клімату.

Таким чином, верховенство права в інституті еколого-правового регулювання й охорони клімату знаходить своє віддзеркалення у міжнародних публічно-правових угодах – Рамковій конвенції ООН про зміну клімату, Кіотському протоколі та Паризькій угоді до Рамкової конвенції ООН про зміну клімату, – де Україна є стороною та згоду на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, що відповідає вимогам ч. 1 ст. 9 Конституції України. З урахуванням положень, що містяться у цих міжнародних договорах, Україна вибудовує свою кліматичну політику через призму адаптації національного законодавства до існуючих на міжнародному рівні стандартів у сфері охорони клімату. Яскравим прикладом такої адаптації є прийняття наведеної вище Концепції реалізації державної політики у сфері зміни клімату на період до 2030 р., якою передбачено низку заходів стосовно зміцнення інституційної спроможності щодо формування і забезпечення реалізації державної політики у сфері зміни клімату; запобігання зміни клімату через скорочення антропогенних викидів і збільшення абсорбції парникових газів та забезпечення поступового переходу до низьковуглецевого розвитку держави; адаптація до зміни клімату, підвищення опірності та зниження ризиків, пов'язаних зі зміною клімату. Концепцією визнано, що її реалізація дасть змогу: удосконалити державну політику у сфері зміни клімату і посилити інституційну спроможність для її реалізації; забезпечити дотримання усіх зобов'язань України за Рамковою

конвенцією та іншими міжнародними угодами у сфері зміни клімату, Угодою про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони; забезпечити законодавче та нормативно-правове врегулювання ринкових і неринкових інструментів скорочення антропогенних викидів та збільшення абсорбції парникових газів, включаючи впровадження внутрішньої системи торгівлі квотами на викиди парникових газів та удосконалення екологічного оподаткування у частині викидів парникових газів; посилити спроможність місцевих органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування до розроблення та здійснення заходів із запобігання зміні клімату та адаптації до неї; забезпечити системне наукове, методологічне та освітнє супроводження всіх аспектів діяльності у сфері зміни клімату; підвищити рівень участі громадськості у прийнятті управлінських рішень у сфері зміни клімату та ін.

Підсумовуючи викладені міркування стосовно верховенства права в окремих інститутах екологічного законодавства України — права власності на природні ресурси, права природокористування, правового забезпечення екологічної безпеки, еколого-правового регулювання та охорони клімату — можливо зробити такі висновки.

Ідея верховенства права поступово проникає в матерію екологічного законодавства, створюючи необхідні умови для консолідації в регулюванні екологічних суспільних відносин, що знаходить своє відображення у Конституції України, законодавчих актах екологічного спрямування і міжнародно-правових угодах.

Принцип верховенства права має бути покладений в основу тлумачення новітнього національного екологічного

правопорядку, де наріжним каменем має виступати ідея побудови екологічної держави [66–69].

Екологічна держава уособлює в собі природне право людини на безпечне для життя і здоров'я довкілля, гарантовану і необмежену можливість звертатися до суду за захистом цього права, а також пов'язане з цим: підвищення рівня суспільної екологічної свідомості; поліпшення екологічної ситуації та підвищення рівня екологічної безпеки; припинення втрат біологічного та ландшафтного різноманіття і формування спроможної екологічної мережі та природно-заповідного фонду; забезпечення екологічно збалансованого природокористування; інтеграція екологічної політики та створення демократичної системи інтегрованого екологічного управління; врахування питань навколишнього природного середовища і розвитку в процесі прийняття рішень; комплексний підхід до планування і раціонального використання природних ресурсів; раціональне використання вразливих екосистем; екологічно безпечне використання біотехнології; застосування комплексних підходів до освоєння водних прісних ресурсів, ведення водного господарства і водокористування; екологічно безпечне вилучення небезпечних відходів, включаючи запобігання незаконному міжнародному обігу токсичних і небезпечних відходів тощо.

Таким чином, верховенство права — це той ланцюжок, який дає змогу легко і безпомилково здійснити реформу національного екологічного правопорядку у векторному спрямуванні до оголошення України як «суверенної і незалежної, демократичної, соціальної, правової та екологічної держави», що стане інноваційною моделлю її суспільного та державного розвитку.

ВИКОРИСТАНІ МАТЕРІАЛИ

1. *Погребняк С. П.* Основоположні принципи права (змістовна характеристика). — Х., 2008. — 240 с.
2. *Головатий С. П.* Верховенство права : моногр. : в 3 кн. — К., 2006. — LXIV. Книга третя: Верховенство права: український досвід. — 1747 с.
3. *Шевчук С. В.* Формальна та органічна характеристика принципу верховенства права: до нових методів тлумачення Конституції // Українське право. — 1998. — Число 2 (10). — С. 56–68.
4. *Скрипнюк О. В.* Соціальна, правова держава в Україні: проблеми теорії і практики. До 10-річчя незалежності України : моногр. — К., 2000. — 220 с.
5. *Рабінович П. М.* Права людини і громадянина у Конституції України (до інтеграції вихідних конституційних положень). — Х., 1997. — 64 с.
6. *Козюбра М. І.* Принцип верховенства права та вітчизняна теорія і практика // Українське право : матеріали міжнар. конф. «Верховенство права: питання теорії та практики». — 2006. — № 1. — С. 15–23.
7. *Селіванов А. О.* Конституційна юрисдикція: поняття, зміст, принцип верховенства права, правові позиції по справах прав людини і конституційних конфліктів у сфері публічної влади. — К., 2008. — 120 с.
8. *Петришин О. В.* Верховенство права як принцип дії права // Українське право. — 2006. — № 1 (19).
9. *Верховенство права як принцип правової системи: проблеми теорії.* Книга перша / відп. ред. Н. М. Оніщенко. — К., 2008. — 344 с.
10. *Гетьман Є. А.* Принцип верховенства права у нормотворчій діяльності органів виконавчої влади // Проблеми законності : зб. наук. пр. / відп. ред. В. Я. Тацій — Х., 2016. — Вип. 134. — С. 61–69.
11. *Засць А. П.* Принцип верховенства права (теоретико-методологічне обґрунтування) // Вісник Академії правових наук. — Х., 1998. — № 1 (12). — С. 3–12.
12. *Козюбра М. І.* Принцип верховенства права у конституційному правосудді // Закон і бізнес. — 2000. — № 17. — С. 8–12.
13. *Колодій А. М.* Принципи права України : моногр. — К., 1998. — 192 с.
14. *Луців О. М.* Верховенство права: сучасні інтерпретації : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. — Л., 2014. — 16 с.
15. *Орзих М.* Верховенство права — принцип практической деятельности государства и общества // Юридический вестник. — 1997. — № 3. — С. 64–72.
16. *Пухтецька А. А.* Європейський адміністративний простір і принцип верховенства права : моногр. / відп. ред. В. Б. Авер'янов. — К., 2010. — 140 с.
17. *Рабінович П. М.* Конституційний принцип верховенства права // Юридический вестник. — 1997. — № 3. — С. 66–69.
18. *Українське право : матеріали міжнар. конф. «Верховенство права: питання теорії та практики».* — 2006. — № 1. — 112 с.
19. *Носік В. В.* Право власності на землю Українського народу : моногр. — К., 2006. — 544 с.
20. *Шеховцов В. В.* Правове регулювання права приватної власності на об'єкти тваринного світу в Україні : моногр. — Х., 2010. — 200 с.
21. *Юрчишин Н. Г.* Реалізація права приватної власності на ліси в Україні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. — К., 2009. — 16 с.
22. *Бондар О. Г.* Земля як об'єкт права власності за земельним законодавством : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. — К., 2005. — 20 с.
23. *Гуревський В. К.* Право приватної власності громадян України на землі сільськогосподарського призначення : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. — К., 1999. — 16 с.
24. *Вовк О. М.* Право громадян на землю в сільській місцевості : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. — Х., 1997. — 15 с.
25. *Настіна О. І.* Право державної власності на землю в Україні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. — К., 2011. — 19 с.
26. *Заставська Л. П.* Право власності на землю в Україні (розвиток та основні риси) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. — К., 2003. — 19 с.
27. *Перчеклій І. М.* Право власності Українського народу на природні ресурси: еколого-правові засади : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. — К., 2015. — 16 с.
28. *Гетьман А. П., Носік В. В.* Коментар до ст. 13 Конституції України // Конституція України. Науково-практичний коментар. — 2-ге вид. — Х., 2011. — С. 96–104.
29. *Мунтян В. Л.* Правовые проблемы рационального природопользования : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. — Харьков, 1975. — 49 с.
30. *Розовський Б. Г.* Правовое стимулирование рационального природопользования / отв. ред. Ю. С. Шемшученко. — Киев, 1981. — 237 с.
31. *Комарницький В. М.* Теоретико-методологічні засади права спеціального природокористування : моногр. — Луганськ, 2009. — 184 с.

32. Соколова А. К. Договори на користування природними ресурсами : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. — Х., 1993. — 18 с.
33. Ткаченко О. М. Право користування курортними, лікувально-оздоровчими та рекреаційними зонами : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. — Х., 1999. — 16 с.
34. Вітовська І. В. Правове регулювання використання природних ресурсів виключної (морської) економічної зони України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. — Х., 2004. — 20 с.
35. Черноус О. В. Правове регулювання використання та охорони природних ресурсів виключної (морської) економічної зони : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. — К., 2006. — 20 с.
36. Семенець О. С. Правове регулювання використання природних ресурсів для туризму в Україні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. — К., 2012. — 18 с.
37. Салміна Я. О. Правове регулювання використання природних ресурсів континентального шельфу : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. — К., 2015. — 20 с.
38. Шмигова О. М. Правове регулювання рекреаційного природокористування : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. — К., 2010. — 18 с.
39. Черкашина М. К. Юридичні гарантії права природокористування : моногр. — Х., 2010. — 176 с.
40. Кобецька Н. Р. Дозвільне і договірне регулювання використання природних ресурсів в Україні: питання теорії та практики : моногр. — Івано-Франківськ, 2016. — 271 с.
41. Екологічна енциклопедія : у 3 т. — К., 2008. — Т. 3. — 472 с.
42. Вовк Ю. А. Советское природоресурсовое право и правовая охрана окружающей среды. Общая часть. — Харьков, 1986.
43. Яковлев В. Н. Экологическое право. — Кишинев, 1988. — 344 с.
44. Гетьман А. П. Коментар до ст. 16 Конституції України // Конституція України. Науково-практичний коментар. — 2-ге вид., перероб. і доповн. — Х., 2011.
45. Андрейцев В. І. Право екологічної безпеки : навч. та наук.-практ. посіб. — К., 2002. — 332 с.
46. Проблеми права екологічної безпеки : навч. посіб. / під заг. ред. М. В. Краснової та Р. С. Кіріна ; відп. ред. В. І. Андрейцев. — Дніпро, 2016. — 576 с.
47. Правове регулювання екологічної безпеки в Україні : навч. посіб. / А. П. Гетьман, М. В. Шульга, В. Л. Бредіхіна та ін. — Х., 2012. — 296 с.
48. Ковальчук Т. Г. Правовые вопросы обеспечения экологической безопасности продуктов питания : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. — Киев, 1996. — 21 с.
49. Фролов М. О. Правові аспекти екологічного ризику : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. — К., 2001. — 20 с.
50. Бондар Л. О. Правові засади здійснення екологічно небезпечної діяльності в Україні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. — К., 2002. — 20 с.
51. Хімич О. М. Забезпечення екологічної безпеки адміністративно-правовими заходами, які застосовуються міліцією : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. — К., 2005. — 16 с.
52. Романко С. М. Економіко-правовий механізм забезпечення екологічної безпеки сільськогосподарської продукції : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. — К., 2008. — 19 с.
53. Власенко Ю. Л. Оптимізація законодавства України у сфері забезпечення екологічної безпеки : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. — К., 2010. — 20 с.
54. Москаленко О. В. Правові аспекти декларування безпеки об'єктів підвищеної екологічної небезпеки : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. — К., 2013. — 19 с.
55. Шомпол О. А. Вдосконалення законодавства України про екологічну безпеку в контексті міжнародно-правових зобов'язань : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. — К., 2013. — 18 с.
56. Про ратифікацію Рамкової конвенції ООН про зміну клімату : Закон України від 29 жовтня 1996 р. № 435/96-ВР [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/435/96-%D0%B2%D1%80>.
57. Комарницький В. М. Україна в міжнародно-правовому співробітництві з питань зміни клімату // Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ. — 2005. — Вип. 4. — С. 16–21.
58. Гетьман А. П., Лозо В. І. Правовий захист клімату Землі: історична динаміка, основні компоненти й перспективи розвитку Кіотського процесу // Проблеми законності: акад. зб. наук. праць. — Х., 2012. — Вип. 120. — С. 104–115.
59. Кузнєцова С. В. Національне законодавство України щодо охорони клімату і перспективи його вдосконалення // Держава і право : зб. наук. пр. Юридичні і політичні науки. — К., 2014. — Вип. 66. — 400 с.
60. Кузнєцова С. В. Становлення правового регулювання охорони клімату в Україні // Держава і право : зб. наук. пр. Юридичні і політичні науки. — К., 2014. — Вип. 64. — 504 с.
61. Мірошніченко О. П. Боротьба за зміною клімату як один із провідних напрямків екологічної політики ЄС (правові аспекти) // Міжнародне право і національне законодавство : зб. наук. пр. — К., 2005. — Вип. 4. — С. 21–31.
62. Сурілова О. О. Правове регулювання зміни клімату у другий період дії Кіотського протоколу // Правове життя сучасної України : матер. міжнар. наук. конф. (20–21 квітня 2012 р.). — О., 2012. — Т. 1.
63. Прохоренко К. А. Клімат як об'єкт еколого-правової охорони в Україні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. — К., 2013. — 16 с.

64. Прохоренко К. А. Теоретичні аспекти поняття «клімат» в еколого-правовому регулюванні // Вісник Київського національного університету ім. Т. Шевченка: Юридичні науки. — 2011. — Вип. 86. — С. 104–106.
65. Про схвалення Концепції реалізації державної політики у сфері зміни клімату на період до 2030 року : розпорядження Кабінету Міністрів України від 7 грудня 2016 р. № 932-р [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.kmu.gov.ua/control/uk/cardnpd?docid=249573705>.
66. Машинков К. Концепт «екологічна держава» в контексті сучасного державотворення // Державне управління та місцеве самоврядування : зб. наук. пр. — Д., 2014. — Вип. 2 (21). — С. 21–29.
67. Павлова О. В. Екологічна держава як вимога сьогодення в контексті сталого розвитку в Україні // Науковий вісник Херсонського державного університету. — 2015. — № 5. — С. 77–81.
68. Павлова О. В. Правові засади формування екологічної держави за участю громадськості : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. — Х., 2017. — 20 с.
69. Стецюк П. Б. Сучасна конституційна держава як держава екологічна (до постановки питання) // Права людини і довілля у новій Україні: на честь професора С. М. Кравченко : зб. статей та тез міжнар. міждисципл. симпозіуму (м. Львів, 20–21 вересня 2014 р.). — Л., 2015. — С. 17–27.

REFERENCES

1. Pohrebniak S. P. Osnovopolozhni pryntsyipy prava (zmistovna kharakterystyka) [Fundamental principles of the law (substantial characteristic)], Kharkiv, 2008, 240 p.
2. Holovaty S. P. Verkhovenstvo prava [Rule of law], Kyiv, 2006, Book 3, 1747 p.
3. Shevchuk S. V. Formalna ta orhanichna kharakterystyka pryntsyipy verkhovenstva prava: do novykh metodiv tlumachennia Konstytutsii [Formal and organic line of the principle of the rule of law: to new methods of interpretation of the Constitution], *Ukrainske pravo*, 1998, Chyso 2 (10), pp. 56–68.
4. Skrypniuk O. V. Sotsialna, pravova derzhava v Ukraini: problemy teorii i praktyky. Do 10-richchia nezalezhnosti Ukrainy [Social, the constitutional state in Ukraine: problems of the theory and practice. To the 10 anniversary of independence of Ukraine], Kyiv, 2000, 220 p.
5. Rabinovych P. M. Prava liudyny i hromadianyna u Konstytutsii Ukrainy (do intehtratsii vykhidnykh konstytutsiinykh polozhen) [Human right and the citizen in the Constitution of Ukraine (before integration of output constitutional provisions)], Kharkiv, 1997, 64 p.
6. Koziubra M. I. Pryntsyipy verkhovenstva prava ta vitchyzniiana teoriia i praktyka [Principle of the rule of law both domestic theory and practice], *Ukrainske pravo*, 2006, no. 1, pp. 15–23.
7. Selivanov A. O. Konstytutsiina iurydyktsiia: poniattia, zmist, pryntsyipy verkhovenstva prava, pravovi pozystsii po spravakh prav liudyny i konstytutsiinykh konfliktiv u sferi publichnoi vlady [Constitutional jurisdiction: concept, contents, principle of the rule of law, legal positions on affairs of human rights and constitutional conflicts in the sphere of the public power], Kyiv, 2008, 120 p.
8. Petryshyn O. V. Verkhovenstvo prava iak pryntsyipy dii prava [Rule of law as principle of action of the law], *Ukrainske pravo*, 2006, no. 1 (19).
9. Verkhovenstvo prava iak pryntsyipy pravovoi systemy: problemy teorii. Knyha persha [Rule of law as principle of legal system: theory problems. Book the first], Kyiv, 2008, 344 p.
10. Hetman Ie. A. Pryntsyipy verkhovenstva prava u normotvorchii diialnosti orhaniv vykonavchoi vlady [The principle of the rule of law in rule-making activity of executive authorities], *Problemy zakonnosti*, Kharkiv, 2016, Issue 134, pp. 61–69.
11. Zaiets A. P. Pryntsyipy verkhovenstva prava (teoretyko-metodolohichne obgruntuvannia) [Principle of the rule of law (theoretical-methodological justification)], *Visnyk Akademii pravovykh nauk*, Kharkiv, 1998, no. 1 (12), pp. 3–12.
12. Koziubra M. I. Pryntsyipy verkhovenstva prava u konstytutsiinomu pravosuddi [The principle of the rule of law in the constitutional justice], *Zakon i biznes*, 2000, no. 17, pp. 8–12.
13. Kolodii A. M. Pryntsyipy prava Ukrainy [Rule of law in Ukraine], Kyiv, 1998, 192 p.
14. Lutsiv O. M. Verkhovenstvo prava: suchasni interpretatsii [Principles of the law of Ukraine], Lviv, 2014, 16 p.
15. Orzykh M. Verkhovenstvo prava — pryntsyipy praktycheskoi deiatelnosti hosudarstva y obshchestva [Rule of law: modern interpretations], *Iurydycheskyi vestnyk*, 1997, no. 3, pp. 64–72.
16. Pukhtetska A. A. Ievropeiskyi administratyvnyi prostir i pryntsyipy verkhovenstva prava [The rule of law — the principle of practical activities of the state and society], Kyiv, 2010, 140 p.
17. Rabinovych P. M. Konstytutsiinyi pryntsyipy verkhovenstva prava [Constitutional principle of the rule of law], *Iurydycheskyi vestnyk*, 1997, no. 3.
18. *Ukrainske pravo*, 2006, no. 1, 112 p.
19. Nosik V. V. Pravo vlasnosti na zemliu Ukrainskoho narodu [Ownership right on the land of the Ukrainian people], Kyiv, 2006, 544 p.
20. Shekhovtsov V. V. Pravove rehuliuвання prava pryvatnoi vlasnosti na obiekty tvarynnoho svitu v Ukraini [Legal regulation of the right of a private ownership for fauna objects in Ukraine], Kharkiv, 2010, 200 p.

21. Iurchyshyn N. H. Realizatsiia prava pryvatnoi vlasnosti na lisy v Ukraini [Realization of the right on a private ownership for the woods in Ukraine], Kyiv, 2009, 16 p.
22. Bondar O. H. Zemlia yak ob'ekt prava vlasnosti za zemelnym zakonodavstvom [The land as an ownership right object on land the legislation], Kyiv, 2005, 20 p.
23. Hurevskiy V. K. Pravo pryvatnoi vlasnosti hromadian Ukrainy na zemli silskohospodarskoho pryznachennia [The right of a private ownership of citizens of Ukraine on the earth of agricultural purpose], Kyiv, 1999, 16 p.
24. Vovk O. M. Pravo hromadian na zemliu v silskii mistsevosti [The right of citizens for the earth in the countryside], Kharkiv, 1997, 15 p.
25. Nastina O. I. Pravo derzhavnoi vlasnosti na zemliu v Ukraini [The right of a state property for the earth in Ukraine], Kyiv, 2011, 19 p.
26. Zastavska L. P. Pravo vlasnosti na zemliu v Ukraini (rozvytok ta osnovni rysy) [Ownership right on the earth in Ukraine (development and the main lines)], Kyiv, 2003, 19 p.
27. Percheklii I. M. Pravo vlasnosti Ukrainskoho narodu na pryrodni resursy: ekolocho-pravovi zasady [Ownership right of the Ukrainian people on natural resources: ekolocho-legal bases], Kyiv, 2015, 16 p.
28. Hetman A. P., Nosik V. V. Komentar do st. 13 Konstytutsii Ukrainy [The comment to Art. 13 of the Constitution of Ukraine], *Konstytutsiia Ukrainy. Naukovo-praktychnyi komentar*, Kharkiv, 2011, pp. 96–104.
29. Muntyan V. L. Pravovye problemy ratsionalnogo prirodopolzovaniya [Legal problems of rational environmental management], Kharkov, 1975, 49 p.
30. Rozovskiy B. G. Pravovoe stimulirovanie ratsionalnogo prirodopolzovaniya [Legal stimulation of rational environmental management], Kiev, 1981, 237 p.
31. Komarnytskyi V. M. Teoretyko-metodolohichni zasady prava spetsialnogo pryrodokorystuvannia [Theoretical bases of the right of special environmental management], Luhansk, 2009, 184 p.
32. Sokolova A. K. Dohovory na korystuvannia pryrodnyimi resursamy [Contracts for use of natural resources], Kharkiv, 1993, 18 p.
33. Tkachenko O. M. Pravo korystuvannia kurortnymi, likuvalno-ozdorovchymy ta rekreatsijnymy zonamy [Right of use of resort, medical and improving and recreational areas], Kharkiv, 1999, 16 p.
34. Vitovska I. V. Pravove rehuliuвання vykorystannia pryrodnykh resursiv vykliuchnoi (morskoj) ekonomichnoi zony Ukrainy [Legal regulation of use of natural resources of an exclusive (sea) economic zone of Ukraine], Kharkiv, 2004, 20 p.
35. Chornous O. V. Pravove rehuliuвання vykorystannia ta okhorony pryrodnykh resursiv vykliuchnoi (morskoj) ekonomichnoi zony [Legal regulation of use and protection of natural resources of an exclusive (sea) economic zone], Kyiv, 2006, 20 p.
36. Semenets O. S. Pravove rehuliuвання vykorystannia pryrodnykh resursiv dlia turizmu v Ukraini [Legal regulation of use of natural resources for tourism in Ukraine], Kyiv, 2012, 18 p.
37. Salmina Ia. O. Pravove rehuliuвання vykorystannia pryrodnykh resursiv kontynentalnogo shelfu [Legal regulation of use of natural resources of the continental shelf], Kyiv, 2015, 20 p.
38. Shmyhova O. M. Pravove rehuliuвання rekreatsijnoho pryrodokorystuvannia [Legal regulation of recreational environmental management], Kyiv, 2010, 18 p.
39. Cherkashyna M. K. Iurydychni harantii prava pryrodokorystuvannia [Legal guarantees of the right of environmental management], Kharkiv, 2010, 176 p.
40. Kobetska N. R. Dozvilne i dohovirne rehuliuвання vykorystannia pryrodnykh resursiv v Ukraini: pytan- nia teorii ta praktyky [Allowing and contractual regulation of use of natural resources in Ukraine: ques- tions of the theory and practice], Ivano-Frankivsk, 2016, 271 p.
41. Ekolohichna entsyklopediia [Ecological encyclopedia], Kyiv, 2008, vol. 3, 472 p.
42. Vovk Yu. A. Sovetskoe prirodoresursovoe pravo i pravovaya okhrana okruzhayushchey sredy. Obshchaya chast [Soviet natural resource right and legal protection of the environment. General part], Kharkov, 1986, pp. 138–139.
43. Yakovlev V. N. Ekologicheskoe pravo [Ecological law], Kishinev, 1988, 344 s.
44. Hetman A. P. Komentar do st. 16 Konstytutsii Ukrainy [The comment to Art. 16 of the Constitution of Ukraine], *Konstytutsiia Ukrainy. Naukovo-praktychnyi komentar*, Kharkiv, 2011, pp. 116–117.
45. Andreitsev V. I. Pravo ekolohichnoi bezpeky [Right of ecological safety], Kyiv, 2002, 332 p.
46. Problemy prava ekolohichnoi bezpeky [Problems of the right of ecological safety: studies grant], Dnipro, 2016, 576 p.
47. Pravove rehuliuвання ekolohichnoi bezpeky v Ukraini [Legal regulation of ecological safety in Ukraine], Kharkiv, 2012, 296 p.
48. Kovalchuk T. G. Pravovye voprosy obespecheniya ekologicheskoy bezopasnosti produktov pitaniya [Legal questions of ensuring ecological safety of food], Kiev, 1996, 21 p.
49. Frolov M. O. Pravovi aspekty ekolohichnogo ryzyku [Legal aspects of environmental risk], Kyiv, 2001, 20 p.
50. Bondar L. O. Pravovi zasady zdiisnennia ekolohichno nebezpechnoi diialnosti v Ukraini [Legal bases of implementation of ecologically dangerous activity in Ukraine], Kyiv, 2002, 20 p.
51. Khimich O. M. Zabezpechennia ekolohichnoi bezpeky administratyvno-pravovymi zakhodamy, iaki zastosovuiutsia militsiiei [Ensuring ecological safety with administrative and legal measures which are applied by militia], Kyiv, 2005, 16 p.

52. Romanko S. M. Ekonomiko-pravovyi mekhanizm zabezpechennia ekolohichnoi bezpeky silskohospodarskoi produktsii [Economic legal mechanism of ensuring ecological safety of agricultural production], Kyiv, 2008, 19 p.
53. Vlasenko Iu. L. Optymizatsiia zakonodavstva Ukrainy u sferi zabezpechennia ekolohichnoi bezpeky [Optimization of the legislation of Ukraine in the sphere of ensuring ecological safety], Kyiv, 2010, 20 p.
54. Moskalenko O. V. Pravovi aspekty deklaruvannia bezpeky ob'ektiv pidvyshchenoï ekolohichnoi nebezpeky [Legal aspects of declaring of safety of objects of the increased danger], Kyiv, 2013, 19 p.
55. Shompol O. A. Vdoskonalennia zakonodavstva Ukrainy pro ekolohichnu bezpeku v konteksti mizhnarodno-pravovykh zobov'iazan [Improvement of the legislation of Ukraine on ecological safety in the context of international legal obligations], Kyiv, 2013, 18 p.
56. Pro ratyfikatsiiu Ramkovoï konventsii OON pro zminu klimatu: Zakon Ukrainy vid 29 zhovtnia 1996 r. № 435/96-VR [About ratification of the United Nations Framework Convention about climate change: The law of Ukraine of October 29, 1996 № 435/96-BP]. Available at: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/435/96-%D0%B2%D1%80>.
57. Komarnytskyi V. M. Ukraina v mizhnarodno-pravovomu spivrobitnytstvi z pytan zminy klimatu [Ukraine in international legal cooperation on climate change], *Visnyk Luhanskoho derzhavnogo universytetu vnutrishnikh sprav*, 2005, Issue 4, pp. 16–21.
58. Hetman A. P., Lozô V. I. Pravovyi zakhyst klimatu Zemli: istorychna dynamika, osnovni komponenty i perspektyvy rozvytku Kiotskoho protsesu [Legal protection of climate of Earth: historical dynamics, main components and prospects of development of the Kyoto process], Kharkiv, 2012, Issue 120, pp. 104–115.
59. Kuznietsova S. V. Natsionalne zakonodavstvo Ukrainy shchodo okhorony klimatu i perspektyvy ioho vdoskonalennia [The national legal system of Ukraine on protection of climate and prospect of its improvement], *Derzhava i pravo*, Kyiv, Issue 66, 2014, 400 p.
60. Kuznietsova S. V. Stanovlennia pravovoho rehuliuвання okhorony klimatu v Ukraini [Formation of legal regulation of protection of climate in Ukraine], *Derzhava i pravo*, Issue 64, Kyiv, 2014, 504 p.
61. Miroshnychenko O. P. Borotba za zminoiu klimatu iak odyn iz providnykh napriamkiv ekolohichnoi polityky IeS (pravovi aspekty) [Fight behind climate change as one of the leading directions of environmental policy of the EU (legal aspects)], *Mizhnarodne pravo i natsionalne zakonodavstvo*, Kyiv, 2005, Issue 4, pp. 21–31.
62. Surilova O. O. Pravove rehuliuвання zminy klimatu u druhyi period dii Kiotskoho protokolu [Legal regulation of climate change during the second period of action of the Kyoto Protocol], *Pravove zhyttia suchasnoi Ukrainy*, Odesa, 2012, vol. 1, pp. 408–409.
63. Prokhorenko K. A. Teoretychni aspekty poniattia «klimat» v ekoloho-pravovomu rehuliuванні [Theoretical aspects of the concept «climate» of ecological and legal regulation], *Visnyk Kyivskoho natsionalnogo universytetu im. T. Shevchenka: Iurydychni nauky*, 2011, Issue 86, pp. 104–106.
64. Prokhorenko K. A. Klimat iak ob'ekt ekoloho-pravovoi okhorony v Ukraini [Climate as object of ecological and legal protection in Ukraine], Kyiv, 2013, 16 p.
65. Pro skhvalennia Kontseptsii realizatsii derzhavnoi polityky u sferi zminy klimatu na period do 2030 roku: rozporiadzhennia Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 7 hrudnia 2016 r. № 932-r [About approval of the Concept of realization of public policy in the sphere of climate change for the period till 2030: the order of Cabinet council of Ukraine of December 7, 2016 № 932-r]. Available at: <http://www.kmu.gov.ua/control/uk/cardnpd?docid=249573705>.
66. Mashnenkov K. Kontsept «ekolohichna derzhava» v konteksti suchasnogo derzhavotvorennia [Concept «ecological the state» in the context of the modern state], *Derzhavne upravlinnia ta mistseve samovriadvannia*, Dnipropetrovs, 2014, Issue 2 (21), pp. 21–29.
67. Pavlova O. V. Ekolohichna derzhava iak vymoha sohodennia v konteksti staloho rozvytku v Ukraini [The Ecological state as the requirement of the present in the context of sustainable development in Ukraine], *Naukovyi visnyk Khersonskoho derzhavnogo universytetu. Seriia: Iurydychni nauky*, 2015, no. 5, pp. 77–81.
68. Pavlova O. V. Pravovi zasady formuvannia ekolohichnoi derzhavy za uchastiu hromadskosti [Legal bases of formation ecological the states with participation of the public], Kharkiv, 2017, 20 p.
69. Stetsiuk P. B. Suchasna konstytutsiina derzhava iak derzhava ekolohichna (do postanovky pytannia) [Modern the constitutional state as the state ecological (to formulation of the question)], *Prava liudyny i dovkillia u novii Ukraini*, Lviv, 2015, pp. 17–27.

Гетьман А. Розуміння верховенства права в системі екологічного законодавства України

Анотація. Ідея верховенства права є наріжним каменем сучасної національної правової доктрини. Величезний внесок у розвиток наукових уявлень про поняття і зміст верховенства права, розуміння верховенства права як основоположного принципу новітньої системи українського права й питань реалізації принципу верховенства права зробили вчені – представники теорії держави і права, конституційного, адміністративного, міжнародного та деяких інших галузей права. Водночас науковці екологічного, земельного й аграрного права залишилися поза межами переліку дослідників, що причетні до цієї проб-

леми. Натомість принцип верховенства права в системі регулювання екологічних суспільних відносин знаходить своє втілення в інститутах права власності на природні ресурси, права природокористування, правового забезпечення екологічної безпеки, правових засад попередження змін клімату та ін.

Ключові слова: верховенство права, принцип верховенства права в екологічному законодавстві, еколого-правове регулювання суспільних відносин і верховенства права.

Гетьман А. Понимание верховенства права в системе экологического законодательства Украины

Аннотация. Идея верховенства права является краеугольным камнем современной национальной правовой доктрины. Огромный вклад в развитие научных представлений о понятии и содержании верховенства права, понимании верховенства права как основополагающего принципа новой системы украинского права и вопросов реализации принципа верховенства права сделали ученые – представители теории государства и права, конституционного, административного, международного и других отраслей права. В то же время представители экологического, земельного и аграрного права остались за пределами списка исследователей, причастных к этой проблеме. Зато принцип верховенства права в системе регулирования экологических общественных отношений находит свое воплощение в институтах права собственности на природные ресурсы, права природопользования, правового обеспечения экологической безопасности, правовых основ предупреждения изменений климата и др.

Ключевые слова: верховенство права, принцип верховенства права в экологическом законодательстве, эколого-правовое регулирование общественных отношений и верховенства права.

Hetman A. Understanding of the Rule of Law in the System of Environmental Legislation of Ukraine

Annotation. The idea of the rule of law is the cornerstone of modern national legal doctrine. The scientists – representatives of the theory of the state and law, constitutional, administrative, international and other branches of law – made a huge contribution to the development of scientific ideas about the concept and content of the rule of law, the understanding of the rule of law as the fundamental principle of the new system of Ukrainian law and issues of implementing the rule of law. At the same time representatives of environmental, land and agricultural law remained outside the list of researchers involved in this problem. But the principle of the rule of law in the system of regulation of environmental public relations finds its embodiment in the institutions of ownership of natural resources, environmental management rights, legal support for environmental safety, legal framework for preventing climate change, etc.

Keywords: rule of law, principle of the rule of law in environmental legislation, environmental and legal regulation of public relations and the rule of law.